

FARZAND TARBIYASIDA OILAVIY MUHITNING PSIXOPEDAGOGIK ROLINI O'RGANISH

Sanaqulova Mexrangis San'at qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta'lim tashkiloti

1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Umarov Bahridin Mengboyevich

Pedagogika – psixologiya kafedrasida professori, DSc

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15273220>

ARTICLE INFO

Received: 18th April 2025

Accepted: 20th April 2025

Published: 22nd April 2025

KEYWORDS

farzand tarbiyasi, oilaviy muhit, psixologik iqlim, pedagogik yondashuv, ota-ona madaniyati

ABSTRACT

Ushbu maqolada farzand tarbiyasida oilaviy muhitning psixopedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Muallif ijobiy va salbiy oilaviy muhitning bola shaxsining shakllanishiga ko'rsatadigan ta'sirini tahliliy asosda ko'rsatadi. Ota-onaning axloqiy namunasi, muloqot madaniyati, pedagogik madaniyati va tarbiyaviy uslublari bolaning emotsional, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, maqolada oilaviy muhitni sog'lomlashtirish yo'llari va pedagog-psixologlar uchun amaliy tavsiyalar keltiriladi.

Kirish. Inson hayotining dastlabki bosqichlari ayniqsa bolalik va o'smirlik davrlari shaxsiyat shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu davrda bola atrof-muhitdan, ayniqsa oiladan olgan tajriba, munosabat va qadriyatlar uning keyingi ijtimoiy hayotida muhim iz qoldiradi. Farzand tarbiyasi esa, aynan shu jarayonning asosiy negizidir. Tarbiya bola shaxsining ijtimoiylashuvi, axloqiy-ruhiy rivojlanishi va intellektual shakllanishini ta'minlovchi uzluksiz pedagogik-psixologik faoliyatdir.

Bu borada oila birlamchi va eng muhim ijtimoiy institut sifatida maydonga chiqadi. Oila farzand uchun nafaqat parvarish manbai, balki axloqiy, psixologik va intellektual rivojlanish muhiti sifatida ham xizmat qiladi. Shu bois, oilaviy muhitning sifati, u yerda hukm suruvchi ruhiy iqlim, ota-ona shaxsiyati va tarbiyaviy yondashuvlar bolaning ongida va hayotga munosabatida bevosita aks etadi.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarda oilaviy muhit bu oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, hissiy qo'llab-quvvatlash, tarbiyaviy qadriyatlar, muloqot uslublari, intellektual sharoit va hayotiy tajribalarning majmui sifatida talqin qilinadi. Bolaning psixologik holati, ijtimoiy moslashuv darajasi, mustaqil fikrlash salohiyati, empatiya va axloqiy qarashlari, ko'pincha, oiladagi iqlim va tarbiyaviy uslub bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Psixolog U. Bronfenbrenner tomonidan ilgari surilgan ekologik rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bola shaxsining shakllanishiga eng yaqin va doimiy ta'sir ko'rsatuvchi omil bu oila hisoblanadi. Bu nazariyada oila “mikrosistema” darajasida eng asosiy rivojlanish muhiti deb qaraladi¹. Ota-onaning farzand bilan o'rnatgan muloqoti, berayotgan namunasi, nazorat va erkinlik

¹ Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge: Harvard University Press, 1979. – P. 22.

o'rtasidagi muvozanat, bolaga bo'lgan ishonch darajasi bularning barchasi bolaning ichki dunyosini shakllantiruvchi kuchli omillardir.

Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda turmush tarzi, iqtisodiy muammolar, ijtimoiy bosimlar, migratsiya, ajralish holatlari va boshqa omillar oilaviy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa, o'z navbatida, farzand tarbiyasining sifatiga bevosita ta'sir qilmoqda. Shu sababli, oilaviy muhitning psixopedagogik rolini chuqur tahlil qilish va u orqali farzand kamolotiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash zamonaviy pedagogika va psixologiya fanining dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Mazkur maqola farzand tarbiyasida oilaviy muhitning psixologik va pedagogik jihatlarini tahlil qilish, ijobiy va salbiy oilaviy iqlimning shaxs rivojiga ko'rsatadigan ta'sirini ilmiy asosda o'rganish, hamda psixolog va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Oilaviy muhitning nazariy asoslari. Oilaviy muhit bu oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, hissiy qo'llab-quvvatlash, muloqot sifati, axloqiy qadriyatlar va intellektual muhitning umumiy majmuasi bo'lib, bola shaxsining har tomonlama shakllanishiga bevosita ta'sir etuvchi muhim omildir. Psixologik yondashuvga ko'ra, oilaviy muhit bolaning xavfsizlik, sevgi, erkin ifoda, qabul qilinish va ishonch ehtiyojlarini ta'minlovchi asosiy ijtimoiy makon sifatida talqin qilinadi. A. Maslou o'zining ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida sevgi va tegishlilik ehtiyoji aynan oilada qondirilishini urg'ulaydi². Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, oilaviy muhit birlamchi tarbiya instituti bo'lib, bolaga bevosita (so'zli ta'lim, ko'rsatma, nasihat) va bilvosita (ota-onaning shaxsiy namunasi, odatlar, oilaviy iqlim) ta'sir ko'rsatadi. Pedagog olimi T.A. Markova ta'kidlaganidek, oilaviy muhit sub'ekt-sub'ektki munosabatlarga asoslangan bo'lishi, ya'ni bolaning shaxsiy ehtiyojlari va hissiy holatlari inobatga olingan holda tashkil etilishi kerak³.

Oilaviy muhitni chuqurroq tahlil qilishda oiladagi shaxslararo munosabatlar strukturasi muhim ahamiyatga ega. Bu strukturaviy tizim ota-ona va bola o'rtasidagi yaqinlik, ishonch, tarbiya uslubi; er-xotin o'rtasidagi hurmat va nizolar; aka-uka, opa-singil munosabatlaridagi raqobat va hamkorlik; oiladagi boshqaruv va rollar taqsimoti kabi omillar orqali belgilanadi. Psixolog Salvador Minuchinning strukturaviy-oilaviy terapiya nazariyasiga ko'ra, oilada aniq chegaralangan, moslashuvchan, sog'lom rollar mavjud bo'lsa, bola uchun barqaror psixologik rivojlanish muhiti yuzaga keladi⁴. Aksincha, ota-onalar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar bolada xavfsizlik hissining pasayishiga, o'z-o'zini baholash darajasining tushishiga olib keladi. Yangi psixologik tadqiqotlar ham oilaviy iqlimning farzand rivojiga ko'rsatgan ta'sirini yanada chuqurroq ochib bermoqda. Masalan, Crone va Fuligni (2020) olib borgan tadqiqotda iliq, qo'llab-quvvatlovchi muhitda voyaga yetgan o'smirlar o'ziga ishonchliroq, yuqori empatiya darajasiga ega va ijtimoiy faol bo'lishi aniqlangan⁵. Boshqa bir tadqiqotda esa e'tiborsiz, sovuq muhitda o'sgan bolalarda digital identitetga qaramlik, ijtimoiy izolyatsiya va past o'zini qadrlash darajasi ko'proq kuzatilgani qayd etilgan⁶. Shuningdek, Diana Baumrind tomonidan 1966-yilda olib borilgan tadqiqotlarda demokratik (avtoritativ) ota-onalar nazorati ostida tarbiyalangan farzandlarning o'quv motivatsiyasi yuqori, psixik rivoji barqaror, shaxsiy moslashuvchanligi kuchli bo'lishi isbotlangan⁷. Oilaviy muhit faqatgina tashqi muhit emas, balki bola ichki dunyosini shakllantiruvchi asosiy omildir. Uning psixologik xavfsizligi, ijtimoiy kompetensiyalari, axloqiy fazilatlari va intellektual salohiyati avvalo oiladagi hissiy holat, muloqot sifati va shaxslararo munosabatlar darajasiga bog'liq bo'ladi.

Oilada farzand shaxsini shakllantirishda psixopedagogik omillar. Farzand shaxsining shakllanish jarayonida psixologik va pedagogik omillar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular oilaviy

² Maslow A.H. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row, 1954. – P. 43.

³ Markova T.A. *Sub'ekt-sub'ektki pedagogika: zamonaviy tarbiya modeli*. Moskva: Pedagogika, 2020. – P. 48.

⁴ Minuchin S. *Families and Family Therapy*. Harvard University Press, 1974. – P. 38.

⁵ Crone E.A., and Fuligni, Andrew J. "Self and Others in Adolescence." *Annual Review of Psychology*, vol. 71, 2020. – P. 48.

⁶ Sokolova O.N. "Digital Identity Formation in Adolescents." *Journal of Contemporary Youth Studies*, vol. 7, 2022. – P. 82.

⁷ Baumrind D. "Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior." *Child Development*, vol. 37, no. 4, 1966. – P. 88

muhitda birgalikda namoyon bo'ladi. Oila bu jarayonning boshlang'ich nuqtasidir. Bola o'zining kimligini, his-tuyg'ularini va xulq-atvorini aynan oilada shakllantiradi. Ota-onaning tutumi, muomala uslubi, mehr darajasi va tarbiyaviy yondashuvi bularning barchasi psixopedagogik omillar sifatida bola shaxsining rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik nuqtai nazardan, ota-ona bola uchun birinchi o'qituvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va axloqiy namunadir. Ularning bolaga nisbatan munosabati, nazorati, ishonchi va qo'llab-quvvatlovi farzandning hayotiy yo'nalishini belgilab beradi. Pedagog T.A. Markova taklif etgan "sub'ektki yondashuv" modeliga ko'ra, ota-ona bolaga mustaqil shaxs sifatida yondashishi, uning ehtiyojlari va shaxsiy fikrini inobatga olishi sog'lom pedagogik muhit shakllanishiga olib keladi⁸. Bunday yondashuv farzandda o'ziga ishonch, ijtimoiy faollik va ijobiy axloqiy fazilatlarining shakllanishini rag'batlantiradi.

Farzand shaxsining barqaror rivojida oiladagi muloqot sifati va hissiy muhit ham muhim o'rin tutadi. Mehr-muhabbat asosidagi muloqot farzandda o'zini qadrlash hissini kuchaytiradi, stressga chidamlilikni oshiradi hamda ijtimoiy aloqalarga ochiqlikni ta'minlaydi. Bunday muhitda mehr va intizom uyg'unlashgan bo'lib, qoidalar oldindan kelishilgan va izchil qo'llanadi. Bu esa bolaga hayotda tartib, xavfsizlik va ijtimoiy ishonchni singdiradi.

Shuningdek, oilaviy tarbiyada muhim omillardan yana biri bu konfliktlarning mavjudligi va ularni hal etish usulidir. Oilada ro'y beradigan ziddiyatli vaziyatlar bolaning ruhiy holati va shaxsiy rivojiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Agarda bu nizolar e'tiborsizlik, zo'rvonlik yoki bosim bilan yakunlansa, farzand o'zini aybdor his qiladi, ishonchni yo'qotadi, ichki xavotir va ijtimoiy chekinishga moyil bo'ladi. Aksincha, ziddiyatlar hurmat, tinglash va murosaga asoslangan konstruktiv yo'l bilan hal etilsa, ular bolaga hayotiy muammolarni mustaqil hal qilish, murosaga qilish va mas'uliyat his qilish kabi fazilatlarini o'rgatadi. Psixologik yondashuvda Gordon modeli asosida qurilgan ijobiy konflikt hal etish usuli aynan shunday tarbiyaviy qiymatga ega bo'lishi mumkin⁹. Farzand shaxsini sog'lom shakllantirish uchun ota-onalar pedagogik madaniyatli, emotsional jihatdan iliq, ochiq muloqotga tayyor, tartibli va bir vaqtning o'zida mehrlil munosabatga ega bo'lishlari zarur. Oila bu nafaqat farzandni boqish va tarbiyalash maskani, balki uni hayotga tayyorlovchi psixopedagogik maktabdir.

Zamonaviy davrda globalizatsiya, axborot oqimi va ijtimoiy o'zgarishlar fonida farzand tarbiyasi va oilaviy muhitga nisbatan yondashuvlar keskin o'zgarib bormoqda. An'anaviy model va qadriyatlarga asoslangan yondashuvlar o'z o'rnini shaxsga yo'naltirilgan, psixologik barqarorlik va individual ehtiyojlarni inobatga oluvchi zamonaviy tarbiya konsepsiyalariga bo'shatmoqda. Bugungi kunda farzandni nafaqat intizomli, balki emotsional va ijtimoiy jihatdan sog'lom, mustaqil fikrlovchi, o'zini anglaydigan shaxs sifatida voyaga yetkazishga qaratilgan psixopedagogik modellar ustuvorlik kasb etmoqda.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda, pedagog K.Rodgers ilgari surgan "shartsiz qabul" tamoyiliga ko'ra, bolani doimiy baholashdan ko'ra, uni qanday bo'lsa shundayligicha qabul qilish muhim hisoblanadi¹⁰. Bunday yondashuvda ota-onaning asosiy vazifasi bolani emotsional jihatdan qo'llab-quvvatlash, unga ishonish va o'z fikrini erkin bildirish imkonini yaratishdir. U. Bronfenbrennerning ekologik rivojlanish modeli esa oila va uning atrofidagi ijtimoiy muhitni bolaning rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida belgilaydi¹¹. Uning fikricha, bola nafaqat oila doirasida, balki maktab, do'stlar, media va jamiyat bilan o'zaro aloqada shakllanadi. Bu o'zaro ta'sirlar "mikrosistema"dan "makrosistema" gacha bo'lgan darajalarda bola psixologiyasini boyitadi.

Shuningdek, zamonaviy tarbiya konsepsiyalarida emotsional intellektni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Salovey va Mayer tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt

⁸ Markova T.A. Sub'ektki pedagogika: zamonaviy tarbiya modeli. Moskva: Pedagogika, 2020. – P. 75.

⁹ Gordon T. Parent Effectiveness Training: The Tested Program for Raising Responsible Children. New York: Three Rivers Press, 2000. P. 92.

¹⁰ Rogers C. On Becoming a Person. Boston: Houghton Mifflin, 1961. – P. 48.

¹¹ Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Harvard University Press, 1979. – P. 27.

nazariyasiga ko'ra, bola oilaviy muhitda o'z hissiyotlarini tan olish, boshqarish va boshqalarning hissiyotlariga nisbatan empatiya bilan yondashishni o'rganadi. Bu esa uning jamiyatda moslashuvchan va barqaror shaxsga aylanishiga zamin yaratadi. Xorijiy mamlakatlar tajribasi ham farzand tarbiyasida turli xil zamonaviy yondashuvlarning amaliy namunasini ko'rsatadi. Masalan, AQShda tarbiya jarayoni avtonomiya, shaxsiy tanlov va "natural consequences" ya'ni xatti-harakatlar oqibatini o'zi his qilishga asoslangan¹². Bolaga do'stona, "tenge teng" munosabatda yondashish va mustaqil fikrlashga imkon berish tarbiyaning asosiy tamoyillaridan biridir.

Yaponiya tajribasi esa ijtimoiy uyg'unlik va jamoaviy mas'uliyatga asoslanadi. Bu yondashuvda "omoiyari" boshqalarni tushunish va ularga moslashish qadriyati asosiy tarbiyaviy yo'nalish bo'lib, intizom, murosa, jimjitlik va o'zaro hurmat ustuvor ahamiyat kasb etadi¹³.

Skandinaviya davlatlarida esa tarbiya farzand huquqlari, emotsional erkinlik va tenglik tamoyillariga asoslanadi. Jismoniy jazolar qonuniy jihatdan man etilgan bo'lib, ijobiy intizom modeli keng qo'llaniladi¹⁴. Ota-onalar pedagogik treninglarda qatnashib, bolalar bilan sog'lom va konstruktiv muloqot yuritishni o'rganadilar.

O'zbek oilasining tarbiya modeli esa uzoq yillardan buyon milliy urf-odatlar, islomiy axloqiy tamoyillar va kattalarning tarbiyaviy mavqei asosida shakllanib kelgan. Ota-onaga hurmat, kattaga itoat, oilaviy sha'nni saqlash, odob-axloq qoidalariga amal qilish bu modelning asosini tashkil etadi¹⁵. Shu bilan birga, bugungi kunda psixologik sog'lomlik, emotsional barqarorlik va shaxsiy rivojlanish kabi tushunchalar ham oilaviy tarbiyaning ajralmas qismiga aylanmoqda.

O'zbekiston tajribasida an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy psixopedagogik yondashuvlar uyg'unlashib bormoqda. Tarbiya tizimida mahalla, imomlar, maktab psixologlari, keksa avlod vakillari faol ishtirok etayotgan ijtimoiy qo'llab-quvvatlov tizimi shakllangan¹⁶. Shuningdek, maktablarda "ota-onalar maktabi", psixologik maslahatlar, seminar-treninglar yo'lga qo'yilmoqda. Bu holat oilaviy tarbiyada integrativ model ya'ni milliy qadriyatlar (kamolot, hayo, sabr) va zamonaviy yondashuvlar (erkin fikrlash, muloqot, o'zini anglash) uyg'unlashuvi orqali yangi yondashuvni shakllantirmoqda¹⁷. Bugungi tarbiya modeli nafaqat ota-onalarning hissiy yetukligi va axloqiy namunachiligi, balki jamiyatning institutsional yordami bilan ham shakllanishi kerak. Global va lokal tajribalarning uyg'unligi barqaror, emotsional sog'lom va ijtimoiy jihatdan yetuk avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Xulosa. Oila bu nafaqat bola tug'iladigan muhit, balki u tarbiya, ijtimoiylashuv va shaxs sifatida kamol topishning eng birlamchi, eng chuqur va eng barqaror maskanidir. Bola shaxsining psixologik, axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishi, ko'p jihatdan, aynan oiladagi tarbiyaviy muhitga bog'liq. Ushbu maqolada olib borilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, oilaviy muhitning sifati ya'ni, undagi hissiy iqlim, muloqot darajasi, axloqiy qadriyatlar tizimi va pedagogik yondashuvlar bolaning ichki dunyosi, o'zini anglash darajasi va ijtimoiy munosabatlaridagi muvaffaqiyatlariga bevosita ta'sir qiladi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan qaralganda, mehrga asoslangan iliq oilaviy muhit bolada o'ziga ishonch, ijtimoiy faollik, psixologik barqarorlik va ijobiy hayotiy motivatsiyani shakllantiradi. Aksincha, sovuq va ziddiyatli muhitda ulg'aygan farzandlar ko'pincha o'zini qadrsiz, yolg'iz yoki ijtimoiy moslashuvdan yiroq his etadi. Pedagogik nuqtai nazardan esa, ota-onaning shaxsiy namunasi, muloqot madaniyati, qoidabozlik va intizom o'rtasidagi muvozanat bolaning axloqiy yetuklikka erishishida asosiy omillardandir. Tadqiqotda zamonaviy psixopedagogik yondashuvlar (shaxsga yo'naltirilgan, ekologik va emotsional

¹² Mayer J.D., and Salovey P. "Emotional Intelligence." *Imagination, Cognition and Personality*, vol. 9, no. 3, 1990. – P. 185.

¹³ Holloway, Susan D. *Parenting and Child Development in Japan and the United States*. Cambridge University Press, 2000. – P. 37.

¹⁴ Eide K. "Parenting and the Welfare State in Scandinavia." *Childhood Studies Review*, vol. 5, 2021. – P. 141.

¹⁵ Mamatova M. *O'zbek oilasida tarbiya an'analari*. Toshkent: O'qituvchi, 2019. – P. 93.

¹⁶ Axmedov A. "Milliy tarbiya va zamonaviylik uyg'unligi." *Pedagogika va psixologiya*, no. 2, 2022. – P. 140.

¹⁷ Ismoilov, A. "Oila va jamiyat: zamonaviy psixologik yondashuvlar." *O'zbekistonda ijtimoiy fanlar*, no. 4, 2023. – P. 54.

tarbiya modellarining) farzand tarbiyasiga tatbiqi tahlil qilindi. Shuningdek, AQSh, Yaponiya, Skandinaviya mamlakatlaridagi ilg'or tajribalar va O'zbekistonning milliy urf-odatlar bilan uyg'un psixopedagogik modellari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar ko'rsatildi. Sog'lom oilaviy muhitni shakllantirishda ota-onalarning pedagogik bilim va ko'nikmalari, hissiy madaniyati, tarbiya jarayonida mas'uliyatni anglab harakat qilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Farzand shaxsini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan tarbiya bu faqat nazorat emas, balki sevgi, muloqot, ishonch va intellektual rag'batlantirish asosida qurilgan ongli jarayon bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmedov A. "Milliy tarbiya va zamonaviylik uyg'unligi." *Pedagogika va psixologiya*, no. 2, 2022.
2. Baumrind D. "Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior." *Child Development*, vol. 37, no. 4, 1966.
3. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
4. Crone E.A., and Fuligni, A.J. "Self and Others in Adolescence." *Annual Review of Psychology*, vol. 71, 2020.
5. Eide K. "Parenting and the Welfare State in Scandinavia." *Childhood Studies Review*, vol. 5, 2021.
6. Gordon T. *Parent Effectiveness Training: The Tested Program for Raising Responsible Children*. New York: Three Rivers Press, 2000.
7. Holloway Susan D. *Parenting and Child Development in Japan and the United States*. Cambridge University Press, 2000.
8. Ismoilov A. "Oila va jamiyat: zamonaviy psixologik yondashuvlar." *O'zbekistonda ijtimoiy fanlar*, no. 4, 2023.
9. Mamatova M. *O'zbek oilasida tarbiya an'analari*. Toshkent: O'qituvchi, 2019.
10. Markova T.A. *Sub'ekt-sub'ektki pedagogika: zamonaviy tarbiya modeli*. Moskva: Pedagogika, 2020.
11. Maslow A.H. *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row, 1954.
12. Mayer J.D., and Salovey, P. "Emotional Intelligence." *Imagination, Cognition and Personality*, vol. 9, no. 3, 1990.
13. Minuchin S. *Families and Family Therapy*. Harvard University Press, 1974.
14. Rogers, C. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin, 1961. – P. 48.
15. Sokolova O.N. "Digital Identity Formation in Adolescents." *Journal of Contemporary Youth Studies*, vol. 7, 2022.